

СІЛЬСЬКИЙ ВЧИТЕЛЬ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТ.): СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ ПОРТРЕТ

Особливості сучасного соціально-економічно-го розвитку України протягом останніх 19 років в умовах переходу від радянської командно-адміністративної економіки до соціально-ринкової не міг не вплинути на зміну ролі та місця різних соціальних груп і прошарків у суспільній ієрархії. Формування приватної власності сприяло тому, що на перше місце у визначенні соціального статусу вийшов насаперед матеріальний статок, який визначає впливовість, авторитетність та успішність того чи іншого прошарку у суспільній ієрархії. Перехідний стан суспільства визначає і особливості соціальної стратифікації сучасного українського суспільства. Представники сучасної української інтелігенції сьогодні зайняті здебільшого працею у так званій бюджетній сфері і тому опинилися за своїм матеріальним статусом, а як наслідок — і соціальним, далеко не на перших сходинках соціальної ієрархії. Окрім того, сучасний стан речей обумовлює і той факт, що серед людей розумової творчої праці можна виділити різні групи з різним рівнем матеріального забезпечення, соціальних гарантій. Однак, соціально-економічне становище основної маси інтелігенції, особливо

в освітній сфері залишається незадовільним. Особливо незадовільним в сучасній Україні є соціально-економічне становище сільської інтелігенції — вчителів та лікарів, які внаслідок матеріальних складнощів починають поступово втрачати риси інтелектуально креативної та провідної верстви суспільства та нації, що були притаманні українській інтелігенції протягом минулих століть. Ця проблема залишається недостатньо освітленою, має дуже негативні наслідки. Оскільки різке погіршення матеріального становища, а як наслідок — і деморалізація інтелігенції, веде до падіння загальносуспільного морально-культурного рівня і, насамперед, колиски української народу — села. Якщо звернутися до історії, то саме сільська інтелігенція взяла на себе роль просвітителя села, прищеплюючи селянству національне самоусвідомлення. Враховуючи сучасний стан речей та актуальність проблеми соціально-економічного становища інтелігенції загалом та сільської зокрема, вважаємо за необхід-

не звернутися до минулого, а саме до історії становлення сільської освітньої інтелігенції і, відтворивши соціально-професійний портрет сільського вчителя українських губерній Російської імперії ХІХ — початку ХХ ст., з'ясувати рівень матеріального забезпечення, соціально-правового статусу у тогочасному суспільстві.

Деякі аспекти означеної нами наукової проблеми були розкриті у роботах Г. Петровського, В. Лейкіної-Свірської, О. Ілюхи, О. Драча, Г. Касьянова, І. Сучкова, Н. Шип [1].

Наукова новизна дослідження обумовлена залученням архівних джерел, напрацювань історіографії, спогадів сучасників, що дозволить більш цілісно відтворити соціально-професійний портрет сільського вчителя українських губерній Російської імперії ХІХ — початку ХХ ст., охарактеризувати рівень його матеріального забезпечення, соціально-правового статусу, представити його повсякдення.

Поняття «інтелігенція» (від лат. *intelligens/intelligentis* — обізнаний, розсудливий; знавець, фахівець) склалося, насамперед, для окреслення мислячого творчого ядра «освіченого прошарку», або «освічено-

го класу» суспільства, яке характеризується великою розумовою, естетичною та моральною активністю, ініціативою й творчістю. Термін «інтелігенція» з'явився у Росії у 1860-х рр. завдяки письменнику П. Д. Боборікіну (1836–1921). У трансформації соціальної природи інтелігенції ХІХ ст. стало переломним етапом. Відносно загальної чисельності населення 9 українських губерній частка представників навчальної й виховної діяльності складала усього 0,2% [2].

Учителів й вихователів відверто бракувало, особливо на селі, що було виявом зневажливого ставлення держави до потреб народної освіти й загальної відсталості суспільно-політичного й державного устрою імперії Романових. У цьому простежувалася й певна політика царського уряду щодо України. Населення українських губерній, насамперед сільське, мало нижчий рівень освіти, ніж у губерніях центральної Росії. Так, 1897 р. у підросійських українських губерніях на 100 осіб припадало 13 письменних. У Пол-

тавській, Подільській, Харківській, Волинській, Катеринославській й Чернігівській губерніях з двома третинами українського населення письменні склали 20–29%, у той час як у Росії аналогічний пересічний показник складав 30% [3]. Не в останню чергу подібне злиденне становище в освітній сфері в Україні спричинялося дефіцитом кваліфікованих учительських кадрів.

Учителі перебували у гіршому соціальному становищі у порівнянні з іншими категоріями робітників розумової праці. За «Табел'єм про ранги», учительська посада відповідала XIV класу — найнижчому, але під різними приводами адміністрація зволікала з присвоєнням цього чину, що тривало зазвичай упродовж кількох років.

Кваліфікаційний рівень сільських педагогів був нижчим за їхніх міських колег — переважна більшість з них мали підготовку на рівні учительських семінарій або училищ, нерідко взагалі вони мали лише початкову освіту у земських школах, наприклад, 1910 р. педагогів з середньою або спеціальною педагогічною освітою було лише 53% — кожний другий [4].

Національна структура інтелігенції серед учителів, вихователів й загалом працівників педагогічної галузі відзначалася певними особливостями. Це була одна з професійних груп, де переважали євреї, й українці поступалися кількісно не лише росіянам. Можливо, це пояснювалося значною кількістю євреїв — викладачів й вихователів у нижчих ланках народної освіти, а також тим, що більша частина зайнятих навчальною й виховною діяльністю осіб концентрувалася у невеликих містах, містечках й селах з традиційним домінуванням єврейського етносу. Значна кількість євреїв займалася приватною педагогічною діяльністю [5].

У сільській місцевості фактично мешкало дві третини усієї української інтелігенції.

Аналізуючи зміни соціальної природи робітників розумової праці у другій половині XIX — на початку XX ст., неможливо уникнути з'ясування питання щодо матеріально-побутових умов життєдіяльності сільського вчителя.

Аналіз матеріально-побутових умов життєдіяльності сільського вчителя засвідчує про його перебу-

вання на нижчих щаблях матеріального добробуту серед робітників розумової праці.

У відповідності з даними перепису початкових шкіл імперії Романових, що відбувся 1911 р., середня заробітна платня сільського учителя сягала 343 руб. на рік, його міський колега пересічно отримував 528 руб. [6]. Подібні заробітки уможливлювали цим фаховим групам інтелігенції підтримувати відносно високий життєвий рівень, вищий, ніж більшості підданих Російської імперії. За оцінкою Г. В. Касьянова, тогочасна українська інтелігенція, основна її маса, змикалася за своїми життєвими стандартами з тими міськими верствами, що їх на Заході окреслюють терміном «середній клас» [7].

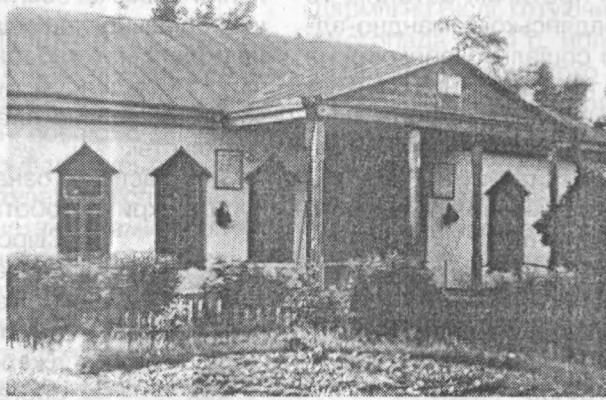
Як вже вище зазначалося, матеріальне становище сільської інтелігенції мало власну специфіку й відрізнялося від її міських колег.

Так, наприклад, у перші роки після здійснення реформи 1861 р. заробітна платня сільського народного учителя коливалася у межах 30–120 руб на рік [8]. Наприклад, 1871 р. максимальна річна платня учителів Миргородського повіту Полтавської губернії сягала 120 руб. Наприкінці XIX ст. середній річний оклад сільського педагога дещо зріс й становив від 240 до 300 руб. [9]. Назагал, зарплатня сільського вчителя була вищою у південних українських губерніях, що пояснювалося

регіональною специфікою, тобто значно вищим рівнем включення вітчизняного Півдня у соціально-економічні відносини буржуазного типу [10]. Порівняльний аналіз прибутків педагогів з цінами другої половини XIX ст. дає підстави стверджувати про перевищення витрат над пересічною платнею учителя, отже, засвідчує неможливість для народного учителя прохарчувати родину, не кажучи вже про придбання пристойного одягу, наймання комфортного помешкання, формування власної книгозбірні [11].

Ще менше отримували учителі парафіяльних шкіл. Їхні оклади аж до 1896/97 навчального року становили річно 120 руб., й лише відтоді були збільшені до 180 руб. на рік. Научитель Закону Божого діставав щорічно 40–60 руб. заробітної платні [12].

Після революції 1905–1907 рр. й початку запро-

Сільська школа початку XX ст.

вадження загальної початкової освіти з 1909 р. на офіційному рівні була встановлена законом від 3 травня 1908 р. фіксована норма основного окладу учителів й учительок початкової школи, яка складала 360 руб. на рік [13]. Цей закон обумовлював мінімальний оклад закладу вчителів у 30 руб. за кожен комплект учнів. Причому, початковий оклад періодично збільшувався на 10% надбавки за кожні п'ять років роботи [14].

Матеріальний стан учителів середньої школи був набагато кращим, ніж народних учителів. Їх істотно перевагою була наявність службових і пенсійних прав.

У 1913 р., напередодні Першої світової війни, були запроваджені систематичні п'ятирічні надбавки за стаж, надавалися пільги для навчання дітей педагогів тощо [15]. Як почасти небезпідставно вважає авторитетна дослідниця питання Н. А. Шип, сільські учителі до певної міри перебували навіть у вигіднішому становищі за міських колег. Адже сільські педагоги користувалися земельними ділянками (не менше 1 десятини), що їх обробляли самі або ж віддавали в оренду. Траплялися випадки, коли окремі сільські громади й товариства доплачували учителям від 10 до 50 руб. у вигляді щорічної допомоги [16].

Архівні джерела засвідчують, що учителі сільських початкових шкіл отримували у період Першої світової війни й 240, й 288, й 600, й 1044, й навіть 1190 руб. на рік [17]. Отже, коливання рівнів «воєнної» учительської зарплатні сягало, згідно з цими даними, пропорції 1 : 5. Рівень зарплати залежав від багатьох обставин — навантаження, освіти, стажу, проробленого на одному місці часу, відомства, до якого належала школа, тощо. У будь-якому разі, становище учителів не було стабільним за умов війни, економічної розрухи й галопуючої інфляції.

Матеріальне становище сільського учителя за умов Першої світової війни значною мірою залежало від регіону, в якому він/вона працювали. Тому й не дивно, що цей чинник по-різному оцінюють сучасні учені-історики. Так, наприклад, якщо вітчизняний дослідник О. Драч стверджує, що Перша світова війна спричинила значне скорочення бюджету міністерства народної освіти Російської імперії [18], то його російський колега О. Ілюха, навпаки, зазначає, що за умов воєнного часу кожний учитель (sic!) отримував так звані «воєнні надбавки» у розмірі 1120 руб. на рік [19].

Як зазначали самі сільські учителі, у 1916/17 навчальному році на належні їм 40 руб. у місяць (річна зарплатня 480 руб.) вже годі було прожити [20]. Тому вже з перших днів Лютневої російської революції (з 1 березня 1917 р.) посадові оклади вчителів зросли й склали 600 руб. на рік [21].

За мізерних статків сільському учителю було важко утримувати родину, давати належну освіту власним дітям.

На думку сучасника тієї доби, відомого педагога й літератора С.В.Васильченка (1878–1932), вихован-

ця Коростишівської учительської семінарії, сільський учитель мав лише три можливості одружитися, а саме: взяти шлюб з «дяківною», «урядниківною» або ж «селянкою» — відповідно до зазначених категорій сільських наречених й статусу їхніх батьків. Перші два варіанти пророкували вчителю, за С. Васильченком, «доживати свій вік посеред горілки, сільських пересудів і вести свій нікчемний скотячий, нікому не потрібний труд у піколі, дожидаючи начальства та екзаменів, немов кари господньої». Не рятувала становища й дружина з сільських дівчат, оскільки вона «не підніма, а ще більше підрива авторитет учителя в селі». Їю спершу вона слухає свого вченого мужа, соромиться його, учиться у нього, але з появою дітей й додаткових клопотів сміливішає й бере чоловіка «в оборот»: мовляв, треба працювати й сім'ю доглядати, а не газети читати. І, як підмічав С.Васильченко, одружений з селянкою учитель мав йти за нею, бо «усі люди в селі — усі її сторонники», а він «із своїми замірами, із своїми питаннями один у селі, як папель» [22].

Вочевидь, вищенаведена картина «вибору без вибору» для сільського педагога, який мав намір одружитися, занадто песимістична, але й насправді, за певних обставин, дилема одруження для сільського учителя перетворювалася на болючу проблему вибору поміж жертвовною (й невдячною?) працею задля народу й особистим щастям. Ідеалістом був далеко не кожний сільський педагог. Але ідеалістів у цьому середовищі все ж таки не бракувало.

Пересічна тривалість педагогічної служби сільського учителя була зазвичай меншою, ніж у його міського колеги, й становила назагал 6–8 років. Відтак значною була плінність кадрів сільських педагогів й перманентно великою — кількість незайнятих вакансій. Найстійкішими, за визначенням В. Р. Лейкіної-Свірської, виявляли себе випускники учительських семінарій й учительки з єпархіальних шкіл [23]. 20-річна педагогічна праця надавала право на пенсію у розмірі третини учительської платні, 25-річна — двох третин, 30-річний педагогічний стаж дозволяв отримувати пенсію у розмірі 100% зарплатні. Втім, з кожних 100 учителів допрацьовували до 25-річного стажу лише 5–6 осіб (відповідно, 5–6%) [24].

Траплялися випадки, коли сільський учитель залишав школу після 10 років роботи, школу, яку він любив і з якою звикся «усією душею», й вступав до числа студентів Київських вищих комерційних курсів, щоби покращити у майбутньому власне матеріальне становище й отримати сприятливішу кар'єрну перспективу [25]. Аби отримати додаткові джерела заробітку, сільські педагоги масово підпрацьовували у земствах (зокрема, збирали й опрацьовували статистичні дані), наймалися помічниками писарів, виконували іншу малокваліфіковану канцелярську роботу [26].

Правове становище сільського учителя було невисоким. Дипломовані випускники вчительських семінарій звільнялися від багатьох особистих повин-

ностей, але це все рівно було меншим привілеєм, ніж ті, що їх собі міг дозволити чиновник вже найнижчого — 14-го рангу. Натомість цей ранг учитель міг отримати лише після 12 років бездоганної праці. За інших обставин він повертався до податного стану [27].

У власній практичній діяльності сільський учитель залежав від численних представників влади. За ним пильно стежили інспектори, священики, сільські та повітові урядовці й поліція [28]. За свідченням сучасників: «Чим розумніший, освіченіший і більш відданий своєму обов'язку був учитель, тим швидше він викликав підозру у свого начальства і суворо осуджувався яким-небудь поліцейським шпигуном, як підбурювач до підривної діяльності і розбещувач молоді. Якщо він, навпаки, неук і бездара, п'яниця і ледар, його ніколи не обвинуватять, що він вовк у овечій шкурі і таємний революціонер» [29].

Мінімальною мірою покарання, що до неї вдавалися жандарми, якщо не могли довести причетність того або іншого учителя до революційного руху, було brutальне й неумотиване переведення його до іншої школи; другим ступенем покарання — позбавлення роботи з оповіщенням усіх шкільних адміністрацій щодо його політичної неблагонадійності й позбавлення права бути народним учителем; третій ступінь — ув'язнення й заслання до Сибіру [30].

Перевірка на політичну благонадійність була обов'язковою фактично для всіх мешканців села, які прагнули обіймати службові, учительські, лікарські та ін. посади [31]. На початку XX ст. це було особливо актуально для влади, адже досвід попередніх десятиліть засвідчив, що інтелігенція бере активну участь в антиурядових акціях.

Поряд з владними структурами, цькувало гуманітарну інтелігенцію села й православне духовенство. Один з сільських учителів характеризував діяльність тогочасного сільського духовенства таким чином: «Отці церковні, корисливі, живуть майже в розпусті, займаються кляузми й очевидними наклепами, не шкодуючи ближнього свого» [32].

Під час широкомасштабного учительського з'їзду у Москві (29 грудня 1902 р. — 6 січня 1903 р.), на якому були репрезентовані й українські учительські товариства, висувалися вимоги щодо звільнення учителя від нагляду духовенства й попечителів училищ за політичною, моральною та релігійною ознакою, а також — незалежнення його від сільських властей [33].

Отже, вищенаведені архівний матеріал дозволяє стверджувати, що в окреслений період завершився процес формування загального соціально-психологічного портрета сільського вчителя як представника інтелігенції — самостійної соціальної верстви. У цей час сільський вчитель вже належить до численної соціальної верстви, якою виступала інтелігенція, що можна говорити й про її масову поведінку, масову психологію, загальний, зі спільними рисами, портрет цього суспільного феномена.

Посилання

- Петровський Г. З революційного минулого. — М., 1958. — 210 с.; Лейкина-Свирская В. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. — М., 1981. — 285 с.; Илюха О. Сельский учитель в Олонецкой губернии: труд и социальный облик // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской. — СПб., 2003. — СС. 426-443.; Драч О. Початкова освіта у Черкаському повіті Київської губернії в контексті загальноукраїнських тенденцій (друга половина XIX — початок XX ст.) // Черкащина в контексті історії України: Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської обл. — Черкаси: Ваш Дім, 2004. — Вып. 9. — СС. 48-50.; Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX — XX ст.: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — 176 с.; Сучков И. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX—XX вв. // Отечественная история. — 1995. — № 1. — СС. 65-73; Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. — К., 1991. — 172 с.
- Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX — XX ст.: соціально-політичний портрет. — С. 30.
- Петровський Г. З революційного минулого. — К., 1958. — СС. 78-79.
- Веселовский Б. История земства за 40 лет. — СПб., 1911. — Т. 4. — С. 233.
- Див.: Гриневич Л. В., Гриневич В. А. Євреї в Україні // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2005. — Т. 3: Е—Й. — СС. 75-76.
- Лейкина-Свирская В. Русская интеллигенция в 1900-1917 гг. — М., 1981. — С. 65.
- Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX — XX ст.: соціально-політичний портрет. — С. 19.
- Драч О. Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.) // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. — Черкаси, 2005. — Вып. 9. — С. 48.
- Борисенко В. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. — К., 1980. — С. 51; Драч О. Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.) // Український селянин: Зб. наук. праць. — Вып. 9. — С. 50.
- Драч О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 — Історія України. — Харків, 2001. — С. 118.
- Заволока М. Загальноосвітня школа України в кінці XIX — на початку XX ст. — К., 1971. — С. 39.
- Илюха О. Сельский учитель в Олонецкой губернии: труд и социальный облик // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской / О. Н. Ананберг и др. (сост.); Р. Ш. Ганелин (отв. ред.). — СПб.: Санкт-Петербург. ин-т истории РАН, Санкт-Петербург. научное об-во историков и архивистов, 2003. — С. 433.
- Миронов С. Социальная история России периода империи (XVIII — нач. XX ввек): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2-х т. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. — Т. 2. — С. 294.
- Сучков И. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX—XX вв. // Отечественная история. — 1995. — № 1. — С. 65.
- Илюха О. Сельский учитель в Олонецкой губернии: труд и социальный облик // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской. — С. 434.
- Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / Ин-т истории Украины АН УССР; Отв. ред. В. Г. Сарбей. — Киев: Наук. думка, 1991. — С. 57.
- Державний архів Черкаської обл. (Далі — Держархів Черкаської обл.). — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 2; Спр. 9. — Арк. 13; Спр. 10. — Арк. 7; Спр. 18. — Арк. 1а; Спр. 24. — Арк. 1.
- Драч О. Початкова освіта у Черкаському повіті Київської губернії в контексті загальноукраїнських тенденцій (друга половина XIX — початок XX ст.) // Черкащина в контексті історії України: Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської обл. — Черкаси: Ваш Дім, 2004. — С. 163.
- Илюха О. Сельский учитель в Олонецкой губернии: труд и социальный облик // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской. — С. 434.
- Держархів Черкаської обл. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 8.
- Державний архів Харківської обл. (Далі — Держархів Харківської обл.). — Ф. 307. — Оп. 1. — Спр. 1а. — Арк. 32 зв.
- Васильченко С. Записки вчителя (Уривки) // Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За заг. ред. доц. С. А. Литвинова. — К., 1961. — С. 499.
- Лейкина-Свирская В. Русская интеллигенция в 1900-1917 гг. — С. 65.
- Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. — С. 57.
- Держархів Черкаської обл. — Ф. 3990. — Оп. 2. — Спр. 162. — Арк. 19.
- Сурип П. Сельскохозяйственные учреждения при народных школах // Школьное хозяйство. — 1896. — № 2. — С. 83-89.
- Лейкина-Свирская В. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. — С. 169-170.
- Борисенко В. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. — К., 1980. — С. 52.
- Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. — С. 36-37.
- Там само. — С. 38.
- Центральный державний історичний архів України м. Києва. — Ф. 320. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 31 зв., 52-53, 81-82.
- Держархів Черкаської обл. — Ф. Р-3990. — Оп. 2. — Спр. 162. — Арк. 9.
- Лейкина-Свирская В. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. — С. 67.